

עדות מוקדמת ועדות מאוחרת לנוכחות יהודית בהר הבית

א. דברי רבי אברהם בר חייא הנשיא
ב. שתי גישות בהבנת דברי ראב"ח
ג. אין להוציא את דבריו ממשוטם
ד. עדותו של ר' שמואל הורוויץ
ה. סיכום

א. דברי רבי אברהם בר חייא הנשיא

ר' אברהם בר חייא הנשיא היה מחכמי ישראל בראשית תקופת הראשונים. הוא חי בספרד, עסק הרבה בחכמת התכונה וקידוש החודש, וכתב ספרים בעניינים אלו שנזכרו בכתביהם של גדולי הראשונים¹. ספרו מגילת המגלה העוסק בחישוב זמן הגאולה מפרש פסוקים מספר דניאל. את הפסוק (דניאל יא, לא): "וְרָעִים מִמֶּנּוּ יַעֲמְדוּ, וְחָלְלוּ הַמִּקְדָּשׁ הַמְעוֹז, וְהִסִּירוּ הַתְּמִיד, וְנִתְּנוּ הַשְּׁקוּץ מִשׁוֹמֵם", הסביר רס"ג² כמותיחס להחרבת בית המקדש. לעומתו ראב"ח מפרש את הפסוק כמותיחס להחרבת בית תפילה ומדרש בירושלים על ידי הנוצרים בימי מסעות הצלב, כאלף שנה אחר חורבן הבית³. ואלו דבריו⁴:

- 1 ראה מבוא לספרו 'הגיון הנפש', ירושלים תשכ"ז. וראה מבוא לספרו 'מגילת המגלה', ירושלים תשכ"ח, עמ' X: "הספר נכתב בין שנת 1120 ושנת 1129 למנין הנוצרים". בחלקיו השונים של המבוא הובאו הוכחות לכך שספר זה עמד לנגד עיניהם של ר' אברהם אבן עזרא, ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, הרמב"ן וראשונים נוספים, וכן הובאו הוכחות לכך שמחברו הכיר את כתבי רס"ג (אחת מהן היא הנידונה כאן).
- 2 ראה: הרב יוסף קאפח (מהדיר), דניאל עם פירוש ותרגום רס"ג, קרית אונו תשנ"ד, עמ' קצט-רה.
- 3 טענה מעניינת שמעלה ראב"ח כנגד פירוש רס"ג היא שהוא טעה בפירוש הפסוק משום שחי לפני מסעות הצלב, ולכן לא יכול היה לצפות את החרבת בית התפילה שבהר הבית. טענה דומה יטען מאוחר יותר ר' יצחק אברבנאל (מעניי הישועה' על ספר דניאל, תל אביב תש"כ, מעין א תמר א, עמ' רפב) נגד ראב"ח עצמו. וראה גם דרשות הר"ן, ירושלים תשס"ג, הדרוש החמישי, עמ' ריב.
- 4 עמ' 99. מקצת דבריו הובא אצל הרב יקותיאל כהן, גנזי הגאונים, בבא בתרא ס, ב הערה 32. יצוין כי רובו של הקטע המצוטט (עד המילים שעשו אותו בית תפילה להם) חסר בכתב יד אוקספורד, שהוא אחד משלושת כתבי היד שעליהם הושתתה המהדורה הנדפסת. ברם, מעיון שיטתי במקומות בהם ישנם חסרונות בכתב יד זה מתקבל הרושם שהוא משקף גרסה

ואנו אומרים כי הכתוב לא נצרך לזכור חילול הקודש בחורבן ההוא, והספיק לו הרמז אשר אמר ולכד עיר מבצרות (דניאל שם, טו), מפני שהרומיים המחרבים את הבית בימי טיטוס הרשע ואף על פי שהיו מחללים את קדושתו לא היו טוענים על הבית הטהור שיש להם בו נחלה ושהוא ראוי להם לבית תפילה, אלא משנשתמד קוסטנטין הרשע באו לטעון בטענות האלה. ובתחילה כשהחריבוהו הרומיים לא היו מונעים את ישראל מלבוא אליו ולהתפלל בתוכו, וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב והרשו אל ישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפילה ומדרש, והיו כל גלויות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו ומעמידים תפילתם כנגד תמידין ומוספין⁵, ועל המנהג [הזה] נהגו כל ימי מלכות ישמעאל, עד שפשטה על הבית בעת הזאת⁶ מלכות אדום הרשעה והסירה את מלכות ישמעאל מעליו. ומן העת ההיא חיללו המקדש המעוץ, שעשו אותו בית תפילה להם והעמידו פסלי טעותם בתוכו, והסירו התמיד, שמנעו את ישראל מלהתפלל בבית ולקיים בו מצות תפילה אשר היא כנגד התמידים, כי מיום שגברו אלו הרשעים לא הניחו ישראל לבוא בתוכו, אף איש אחד יהודי אינו נמצא בירושלים בימים האלה.

הרי לנו שהיהודים החזיקו ב"בית תפלה ומדרש" בהר הבית, והיו מתקבצים בו בהסכמת מלכות ישמעאל, עד לכיבוש ירושלים וגירוש היהודים אשר בה במסע הצלב של שנת ד' תתנ"ט לבריאת העולם. ניתן כמובן לטעון שהמחבר לא יכל לדעת בוודאות שנוכחות יהודית זו אכן לא פסקה מאז חורבן הבית⁷, אולם גם אם כן, עיקר הדברים יישאר בידינו.

ראשונית של הספר לפני עריכתו הסופית, שכן בחלק ניכר מהמקומות הללו ההשמטות נוגעות להתייחסויות של המחבר לחכמי זמנו (שם, ובעמ' 118 הערה יב), או להבהרות נוספות שמעבר לתוכנו הבסיסי של הספר (עמ' 111 הערה ד ועמ' 125 הערה ה).

5 כד צריך לומר. לפנינו: ומוסיפין.

6 בשנת ד' תתנ"ט (1099) כבשו הנוצרים את ירושלים מידי המוסלמים, במסגרת מסעות כיבוש ופרעות המכונים "מסעות הצלב הראשונים", וגירשו ממנה את היהודים שנותרו בחיים אחרי רציחותיהם. נראה שכוונת ראב"ח למאורע זה, שקדם בכמה עשרות שנים לזמן כתיבת ספרו (ראה הערה 1). קביעה זו מתאמת מדבריו של רבי אברהם זכות בספר יוחסין מאמר ד: "ואני אברהם המחבר והכותב ראיתי בספר ר' אברהם בר חייא הספרדי התוכן הגדול, שבזמנו שנת תתנ"ט לקחו הנוצרים לירושלים".

7 יש לציין בהקשר זה כי דבריו לגבי הרומיים עומדים בסתירה לכמה מקורות אחרים המעידים על גירוש היהודים מירושלים בתקופה הרומאית וחזרתם לשם רק כחמש מאות שנה אחר כך, עם פתיחתה של התקופה המוסלמית. ראה: משה גיל, "הישוב היהודי", בתוך: פראוור, י' (עורך), ספר ירושלים - התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים תשמ"א, עמ' 133-162, ובעיקר עמ' 133-136. ראה גם בתזכיר דלהלן (הערה 12).

ב. שתי גישות בהבנת דברי ראב"ח

הספר מגילת המגלה אינו ספר פופולרי, והנושא שבו הוא עוסק אינו נחשב למועדף, ולכן אזכוריו אינם מרובים. גם הקטע המדובר, למרות חשיבותו ההיסטורית, לא זכה ליחס הראוי לו. הוא נידון במאמרו של דינור⁸, ונזכר גם במכתבו של הרב גורן זצ"ל לראש הממשלה רבין בנושא יחסה של ממשלת ישראל להר הבית⁹, ובהמשך בספרו על הר הבית¹⁰. שני אלו פירשו את הדברים כפשוטם שהכוונה למקום תפילה על הר הבית עצמו.

מאידך גיסא, משה גיל¹¹ טען שבית תפילה ומדרש זה לא שכן בשטח הר הבית, וחיבר את המקור הזה לשלל מקורות אודות בית כנסת ששכן בירושלים שלא בהר הבית אלא בקרבת מקום לכותל המערבי, ואף העלה את האפשרות שראב"ח (או מקורותיו) הוטעו בגלל הביטוי הערבי "בית אלמקדס" המתייחס לירושלים בכללה, ולא למקום המקדש כפי שניתן לחשוב. דברים דומים נכתבו בתזכיר על הכותל המערבי¹²: "הותרה להם הכניסה להר הבית ונתנה להם האפשרות לבנות להם בית תפילה ומדרש על יד הכתל המערבי", ובהערת שוליים אחרי המילה "ומדרש" נזכרו דברי ראב"ח.

ג. אין הצדקה להוציא את דבריו מפשוטם

גיל אינו מסתמך על טענות כלשהן בדחייתו לפרשנותו של דינור¹³, ודומה שאין הצדקה להוציא את דברי ראב"ח מפשוטם. והגע עצמך, אם הכוונה לבית כנסת בעלמא, מה המשמעות של נתינת הרשות "לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפילה

8 בן ציון דינור (דינבורג), "בית תפילה ומדרש בהר הבית בימי הערבים", ציון ג (תרפ"ט) עמ' 87-54 (=הנ"ל, במאבק הדורות, ירושלים תשל"ה, עמ' 134-170).

9 הרב אליעזר מלמד העתיק את המכתב בספרו פניני הלכה - העם והארץ, הר ברכה תשס"ה, עמ' 289-293.

10 הרב שלמה גורן, ספר הר הבית, ירושלים תשס"ה, עמ' 312-313. בין היתר כתב: "לפנינו עדות נאמנה של אישיות היסטורית מוסמכת ביותר... האמינות ההיסטורית של מגלת המגלה היא גבוהה ביותר, כך שאין כל ספק בעובדה ההיסטורית בדבר קיום בית תפילה ומדרש במקום המקדש עד שחיללוהו הצלבנים".

11 לעיל, הערה 7.

12 כ' אדלר ועוד עורכים, תזכיר על הכתל המערבי (ה'הוגש לוועדה המיוחדת של חבר הלאומים - מטעם הרבנות, הסוכנות היהודית לארץ ישראל, כנסת ישראל בארץ ישראל ומרכז אגודת ישראל בארץ ישראל"), ירושלים תר"ץ, עמ' 21. יצוין כי דינור עצמו נמנה על עורכי התזכיר הזה.

13 דברי גיל באו בהקשר של טענה שהביא וביסס שם על מציאותו של בית כנסת תת קרקעי בירושלים בתקופת המוסלמית, ואולי זו הסיבה שלא ראה לנכון להכיר בקיומו של בית כנסת נוסף ואולי עיקרי במקום אחר. אלא שהוא לא הוכיח בדבריו שם שבית הכנסת שעליו דן היה היחידי או המרכזי.

ומדרש? במה התייחד אותו "בית" שהיהודים רוצים לבוא דווקא אליו? יתירה מזו, אם הכוונה לבית כנסת בעלמא, מה נותר "לבנות בו", הרי הוא כבר בנוי? ואם לא היה בנוי שם שום מבנה, מה פירוש "לבוא אל הבית"? נוסף על אלו יש לציין כי דבריו הראשונים של ראב"ח מתייחסים ללא ספק לבית המקדש ("שהרומיים המחרים את הבית בימי טיטוס הרשע"), והוא הרי מתייחס בכל הפסקה לאותו מקום, כך שקשה להאמין שפתח בבית המקדש וסיים בבית כנסת מחוץ להר הבית. כל הטענות הללו נטענות גם כנגד הפירוש שניתן לקטע זה בתזכיר הנ"ל.

כיון שכך, נראה שגיל הבין שכוונת ראב"ח לירושלים בכללותה. ואולם, מלשונו של ראב"ח נראה שהיהודים לא גרו ב"בית" זה אלא רק התפללו בו, ואם הכוונה לירושלים העיר - משונה ביותר שתינתן רשות להקים בה בית תפילה ומדרש ולקיים בו נוכחות סדירה, אך לא תינתן במקביל רשות ליהודים להתגורר בה. זאת ועוד, הרי ראב"ח מסיים את דבריו בהתייחסות לירושלים כשמה הידוע לנו, ולא קורא לה "בית", ותמוה הדבר שהוא יושפע מהביטוי המוסלמי ויקרא לירושלים "בית" ומיד אחר כך יקרא לה בשמה העברי. גם הלשון "מתפללים בתוכו" אינו מתיישב יפה אם הכוונה לירושלים בכללותה, והיה מתאים יותר לכתוב 'מתפללים בה', ולא 'בתוכו'¹⁴.

ד. עדותו של ר' שמואל הורוויץ

ר' שמואל הורוויץ (צפת תרס"ה - ירושלים תשל"ב) היה מהבולטים שבחסידי ברסלב בדור הקודם. כבר בהיותו בן עשרים ושמונה, כתב (הקדמה ראשונה לספרו ימי שמואל, ירושלים תשנ"ב): "נתתי ללבי לקיים מה שנדרתי וגם הבטחתי לאנשי שלומנו מפולין לרשום מעט מזעיר מה שעבר עלי מיום שנתקרבותי לאדמו"ר הנמ"ח רבי נחמן בן פיגה מברסלב זצ"ל". בהמשך חייו הרחיב את רישום תולדות חייו, וכיום יש בידינו שלושה כרכים של "ימי שמואל", המשמשים כלי עזר ביד הרוצים להתקרב לחסידות ברסלב, ומתארים באותנטיות ובפרוטרוט את חייו של חסיד ברסלב מהדור הקודם. וכך כתב בספרו (חלק ב, פרק קמד עמ' עו-עט¹⁵):

14 דינור במאמרו הסתמך על מספר מקורות נוספים, אך מקורות אלו הם עממיים, ובשל כך סובלים מרמת אמינות נמוכה ומאפשרות רבת אנפין לפרשם ולהטותם כחפץ הקורא, ולכן קשה להסתמך עליהם. וכבר העיר על כך גיל שם.

15 הדברים פורסמו לאחרונה בקונטרס שבח הארץ והמקדש ("בו יבאו פנינים מתורת רבנו נחמן בן פיגא ובן שמחה ותלמידיו הקדושים זיע"א בעניין חביבותם ומסירותם הגדולה לארץ הקודש והמקדש"), בעריכת הרב אריה נתנאל ליפו, ירושלים תשע"א, עמ' 13-14. איזכור קצר של הדברים נמצא גם בספרם של הרבנים יצחק שפירא ויוסף פלאי 'אל הר המור', שכם תשנ"ז, עמ' סג-סד.

והלכנו כלנו בחיות וחשק גדול והתעוררות רב להתפלל מוסף אצל הכתל המערבי... וכן גמרנו תפלת מוסף ואמרנו תקון הכללי והתבודדות וכו' וכו'. ואחר כך הלכנו לעלות לרגל עד הר הבית, עד למקום המקדש, עד המקום שמתר לטמאי מתים לילך בו, ואמרנו 'ומפני חטאינו' ו'מלך רחמן', אבל הכל בעל פה כי להביט בסדור לא היו מניחים הגוים והשמש הערבי של מקום המקדש בשום אופן. וכן אצל שאר מקומות הקדושים כמו קברי מלכות בית דוד הגוים לא נותנים להביט בסדור, כי יראים שלא יפעלו בתפלה להגאל. ואף על פי כן עשינו שם איזה פעמים בעלותנו לרגל רקוד גדול במעגל בנגון, והשמש הגוי הנ"ל ראה ובערה בו חמתו אבל לא יכול לעשות כלום.

ואחר כך נכנסנו למקום לשכת הגזית ששם ישבו הסנהדרין, אשר חציו בקדש וחציו בחול, וכהיום בעונותינו הרבים זה רבות בשנים שקבעו שמה הערבים את מקום בית משפטם והקאדי (השופט) בראשם¹⁶, אבל אחר איזה שנים, אחר שחזרתי מחוץ לארץ, כבר היו סוגרים את לשכת הגזית ולא מניחים את היהודים להכנס. וכן אחר כך התחילו גם למנע מלגשת עד מקום המקדש לעלות לרגל והיו מניחים רק לעמד מרחוק, ואחר כך מנעו גם את זאת, ומאז התחילו להפסיק לילך לעלות לרגל למקום המקדש וזה כמה שנים שלא הולכים יהודים לשם כלל, רק היו הולכים לכתל המערבי להתפלל מוסף ואחר כך היו הולכים על רחוב המידאן בחצר ראדשקויצער, שהוא חצר של יהודים סמוך לבתי מחסה ושם רואים כל מקום המקדש... נחזור לעניינינו ולשנה שאנו מספרים עליה הלא היא שנת תרפ"ה, ובכך ממקום לשכת הגזית (שקורין מחכמה) הלכנו לחצר ראדשקויצער ששם רואים את כל הר הבית ומקום המקדש ואמרנו גם שם 'ומפני חטאינו' ו'מלך רחמן'.

אין ספק כי זיהוי המחכמה עם לשכת הגזית הוא טעות¹⁷, שהרי המחכמה נמצאת מצפון לרחבת הכותל המערבי ובולטת רק מעט לתוך שטח הר הבית, ואילו לשכת הגזית הייתה חציה בתוך העזרה וחציה בהר הבית. על כל פנים, נראה מדבריו שהוא וחבריו נהגו לעלות להר הבית באופן קבוע, לפחות ברגלים. מלבד מה שזו פשטות הדברים, הדבר מוכח ממה שכתב שאחרי שכבר מנעו הגוים את העליה לרגל, עדיין התאפשר להתפלל בכותל המערבי – הרי שהעליה לרגל הייתה למקום יותר קדוש ופנימי מרחבת הכותל המערבי. אף מדבריו על חצר ראדשקויצער עולה ש"מקום המקדש" אליו נהגו לעלות הוא הוא הר הבית¹⁸.

16 כוונת הכותב לבניין 'מחכמה' כדלהלן.

17 טעות זו מופיעה גם אצל דב ברינקר, לוח ירושלים לשנת תש"א, עמ' נו. וראה בספר ירושלים עיר הקודש והנצח לר' יואל שוורץ, ירושלים תשנ"ז עמ' 84.

18 [לענ"ד יתכן מאוד שהוא מתכווין לתפילה סמוך לשערי הר הבית ולא בתוך ההר כלל. העורך י"ק.]

ה. סיכום

מדבריו של ר' אברהם בר חייא עולה שבמשך תקופה ארוכה אחר החורבן התקיים בית תפילה ומדרש בהר הבית. הדברים משלימים מקורות נוספים המתארים נוכחות יהודית בהר הבית בתקופת המשנה והתלמוד¹⁹, מצטרפים לעדותו המאוחרת של ר' שמואל הורוויץ על תפילה בהר הבית, ושופכים אור על הצעתו של הרב מרדכי אליהו זצ"ל לבנות בהר הבית "בית כנסת ומקום לתורה ולתפילה בשטח המותר להיכנס אליו, והכניסה והיציאה תהא מבוקרת שאין אפשרות ללכת יותר מהמקום המותר, ובזה אנו לא גורמים לאחרים לדרוך על מקום אדמת קודש"²⁰. יש להתייחס לעדויות אלו בכבוד הראוי. ברור שאין בהן כדי להכריע את מכלול השאלות ההלכתיות וההנהגתיות הקשורות ליחס להר הבית כיום, אולם הן מצטרפות לנתונים רבים אחרים, הלכתיים וציבוריים, שאינם מאפשרים לשאלת הנוכחות היהודית בהר הבית לרדת מסדר היום הציבורי וההלכתי. יהי רצון שנזכה במהרה לראות בבנינו של בית המקדש בהר הבית ובהעברת גילולים מן הארץ, ומלאה הארץ דעה את ה'.

- 19 ראה ירושלמי (פסחים פ"ז הי"ב): "רבי יוחנן בר מדייא בשם רבי פנחס מן מה דאנן חמיי רבנן שלחין סנדליהון תחת האגוף של הר הבית, הדא אמר שלא קידשו תחת האגוף של הר הבית". וראה עוד בקונטרס עבודת הקרבנות לר' צבי הירש חיות (נדפס בסוף שו"ת מהר"ץ חיות, זאלקווה תר"י) פרק ג, שהאריך להביא מקורות לכך.
- 20 תחומין ג (תשמ"ב) עמ' 423. ראה עוד על הקמת בית כנסת בהר הבית אצל הרב י"מ טיקוצ'ינסקי, עיר הקודש והמקדש, כרך ה, ירושלים תש"ל, עמ' פ; הרב שלמה גורן ולעיל הערה 10, עמ' 327 ואילך.

...הכלים – יש מהם שבולעים הרבה מן האיסור ולא יוכל לצאת על ידי שטיפה, ואין להם תקנה כי אם בשבירה. ויש מהם שאינן בולעים הרבה מן האיסור, ויש להם תקנה בשטיפה. כך יש לך אדם חוטא שבולע הרבה מן האיסור וקשה לו לעזוב ההרגל, ואין לו תקנה כי אם בשבירת לבו, כי הוא הכלי שנתבשל בו האיסור. ויש לך אדם שאינו בולע הרבה ויש לו תקנה בכל דהו, כדרך שאמרו חז"ל (ערכין טו ב) מאי תקנתיה של מספר לשון הרע, אם תלמיד חכם הוא יעסוק בתורה, שנאמר (משלי טו ד) מְרַפָּא לְשׁוֹן עֵץ חַיִּים, ואם עם הארץ הוא ישפיל עצמו, שנאמר (שם) וְסִלַף בָּהּ שֶׁבֶר בְּרוּתָהּ. ומן חטא לשון הרע יוקח לכל חטאת ולכל עוון, שבזמן שאין בית המקדש קיים אין תקנה לעם הארץ כי אם בשבירת לבו, הכלי שנתבשל בו החטא, ולתלמיד חכם יש תקנה על ידי תלמוד תורה. כלי יקר ויקרא ו, כא